

УДК [94:351.84:364](477)“1920/1929”

А. Ю. Твердовський

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА У 1920–х рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ). Ч. 2.¹

У статті аналізуються основні напрямки та аспекти більшовицької політики у галузі соціального забезпечення населення, які розглядаються за допомогою авторської методології рівнево-компонентного аналізу у зрізі формування структури радянського тоталітарного режиму у період його становлення у 1920-х рр. До наукового обігу вперше введено ряд джерел із фондів Державного архіву Херсонської області (ДАХО), на підставі яких висвітлюється дана проблема.

Ключові слова: соціальне забезпечення, соціальне страхування, громадська взаємодопомога, інвалідна кооперація, “воєнний комунізм”, НЕП, тоталітаризм, методологія рівнево-компонентного аналізу.

Окресливши проблему та методологію дослідження у попередній частині статті, перейдемо безпосередньо до аналізу структури радянського тоталітарного режиму на прикладі соціальної політики більшовиків 1920-х рр.

Теоретичний рівень

“Політична ерзац-релігія” (ідеологічний монізм) слугує своєрідною “відправною точкою” в організації тоталітарного режиму. Вона виступає у ролі абсолютної безапеляційної істини, у відповідності з якою все має бути реорганізовано. Тоталітарна ідеологія начебто спирається на фундаментальні наукові закони, які нібито визначають розвиток людського суспільства, та є ворожою до всіх інших суджень без виключення. “Політична релігія” часто має вигляд пророцтва [1, с. 974; 2]. Наприклад, за комуністичним баченням історичний процес являє собою зміну суспільно-економічних формацій, яка супроводжується постійною боротьбою класів-антагоністів. Капіталістична формація вважалася віджившою та такою, що переживає агонію, а тому її неминуче падіння – лише питання часу і його необхідно прискорити.

Утопічна надмета – базовий елемент тоталітарних ідеологій, характеризується рухом до якоїсь туманної й абстрактної цілі, якій підпорядковуються всі сфери суспільного життя [2]. Всі тоталітаристи плекають в уяві образ нового досконалого устрою, очищеного від усіх попередніх вад [1, с. 974]. У радянському випадку – це встановлення комуністичного ладу (“диктатури пролетаріату”) з витікаючою ліквідацією приватної власності і товарно-грошових відносин, побудова чистого однорідного безкласового суспільства та віра у переможну пролетарську “світову революцію”. У комуністичному розумінні побудова нового ладу – це історична справа, а тому втілення ідеології у життя виправдовує всі жертви, жорстокості, засоби і соціальні експерименти.

Революційність та радикалізм (як альтернативний шлях модернізації) – характерні риси реалізації комуністичної доктрини на практиці. Тоталітаризм відкидає притаманні демократії еволюціонізм і поміркованість.

Ідея радянської моделі соціального забезпечення та її ключові принципи виникли саме на хвилі революційної ейфорії, яка охопила професійних політиків, які ототожнювали процес усунення “старого світу” з автоматичним становленням нового ладу суспільних відносин, квінтесенцією чого стала політика “воєнного комунізму” [3]. Дореволюційні форми надання соціальної допомоги: приватна філантропія та соціальне страхування, запроваджене Державною думою під впливом посилення хвилі робітничого руху у 1912 р., визначалися як такі, що не відповідають комуністичним завданням соціального забезпечення і є пережитками старого часу. Тому в 1918 – 1921 рр. відбувалася ліквідація всіх дореволюційних форм соціального захисту та впровадження нової державної радянської системи соціального забезпечення [4, с. 250].

Моральний нігілізм як соціально-психологічне явище є закономірним супутником радикальних змін та революцій і породженням суспільної “зміни полюсів”. Виникає своєрідний ціннісний та інституційний вакуум, який нова влада намагається швидко наповнити новим змістом та витворенням політичних механізмів, що є надзвичайно важливою умовою для її утримання та запобігання виникнення невдоволення і розчарування мас у новому ладі.

Декларативність заходів – неминучий наслідок спроб нової революційної еліти дати швидкі відповіді на суспільні виклики. Партія більшовиків, керуючись класовою теорією диктатури пролетаріату, намагалася спрямувати соціально-економічні вимоги населення у русло політичної боротьби за повалення самодержавства. Для цього більшовики не скупилися на соціальні обіцянки для тих верств населення, що становили їхню соціальну опору у боротьбі за владу. Більшовики стверджували, що соціальний захист, який відповідатиме інтересам робітників та селян, можливий лише за умови втілення у життя принципів диктатури пролетаріату. Однак, прийшовши до влади, більшовики відмовилися від багатьох своїх красивих

¹ Продовження: початок див. у 44 випуску збірника.

гасел. Найголовнішим їх завданням було не стільки проведення реформування соціального захисту, скільки бажання продемонструвати готовність здійснювати такі реформи, адже із самого початку після захоплення влади, увага партії та радянської держави була спрямована на її утримання [5, с. 235-236].

Відповідно до цього, згідно нормативно-правових актів “воєнно-комуністичної” доби для радянської системи соціального забезпечення пріоритетними були лише окремі вузькі групи населення: родини червоноармійців, інваліди війни і праці, “жертви контрреволюції” та біженці [6, арк. 100-101]. З цього приводу тодішній народний комісар соціального забезпечення А. Виноградов писав: “У перехідний момент від капіталізму до комунізму, коли ми повинні вести жорстоку боротьбу, щоб зламати опір капіталістів та поміщиків, коли всі сили та засоби ми повинні віддавати то на воєнний, то на трудовий фронт, коли всю увагу доводиться звертати на бійців, ми ще не можемо здійснити комуністичного забезпечення кожного непрацездатного за його потребами. Як і в інших сферах нам доводиться і в справі соціального забезпечення проводити ударну лінію, забезпечуючи у першу чергу ударні групи населення – робітників, червоноармійців – або найбільш соціально-слабкі елементи, як сім’ї, що залишилися без годувальника, постраждали від контрреволюції та стихійного лиха” [5, с. 238].

У цей період декретована соціальна допомога реалізувалася переважно у натуральній і продпайковій формі та мала тимчасовий чи одноразовий характер, виконуючи перш за все політико-ідеологічну, а не соціально-гуманітарну функцію. Однак, зважаючи на громадянську війну, крах економіки, голод початку 1920-х рр., відсутність реального матеріально-фінансового підкріплення проголошеної політики, формальність організації низових місцевих відділів організаційно-виконавчої вертикалі органів соціального забезпечення, надання переваги канцелярсько-бюрократичним методам роботи, проблеми зв’язку між центром і периферією, брак досвіду та кваліфікованих кадрів, радянський собез був неспроможним у повній мірі надати навіть таку допомогу вищезазначеним верствам населення [6, арк. 79, 100-103].

Якщо у революційний період більшовиків не дуже турбувала декларативність та економічна необґрунтованість соціальних декретів, оскільки вони вважали, що “світова революція” стоїть на порозі і повне здійснення комуністичних форм життя є питанням найближчого часу [5, с. 237], то коли революційна лихоманка, оптимістичні настрої та месіанський пафос минули, у висловлюваннях та позиціях керівних місцевих органів державної влади з’явилися виразні нігілістично-песимістичні ознаки. Система, звеличувана ідеями соціальної рівності і державної турботи про знедолених почала дискредитувати саму себе. На початку 1920-х рр., коли у роботі собезів виникли труднощі, почали прослідковуватися так звані “ліквідаторські” тенденції. Зокрема, весною 1920-го р. член президії Київського губвиконкому Ліфшиць заявив: “Вважаю необхідним ліквідувати собез тепер, позаяк він не задовольняє наймінімальніших потреб і лише підриває авторитет радянської влади” [7].

Вище радянське керівництво не могло піти на цей крок, а тому, з одного боку, під впливом НЕПу погодилося на докорінне реформування всієї системи соціального захисту: розширення джерел прибутків [8, арк. 2; 9, арк. 35], зміцнення господарської бази і комерціалізацію собезу [10, арк. 13; 11, арк. 34], впровадження державного соціального страхування [12, арк. 23] та появу якісно нових для радянської держави громадсько-кооперативних організаційних форм соціального забезпечення [13, арк. 43; 14, арк. 91], а з іншого – вдалося до ще більшого популізму.

Популізм – невід’ємна риса політики всіх тоталітарних режимів, які в значній мірі утверджують і легітимізують свою владу шляхом “загравання” з населенням.

Протягом середини – другої половини 1920-х рр. відбувається соціальне розширення контингенту радянського собезу. Надзвичайно показовим фактом, що яскраво засвідчує насамперед популістичне спрямування комуністичної соціальної політики, було проголошення радянською владою права на соціальне забезпечення інвалідів війни іноземних армій, які потрапили до полону і залишилися на постійне проживання в СРСР. Вони прирівнювалися у правах на пенсійне забезпечення з іншими інвалідами “імперіалістичної війни” [15, арк. 44]. Це мало слугувати своєрідним виховним моментом, демонструвати переваги радянського ладу і справляти враження надання державою всебічної допомоги всім без виключення громадянам. Проте на практиці собез у більшості випадків відмовляв у наданні соціальної допомоги таким інвалідам, а в подальшому взагалі практикувалося перекидання їхнього утримання на іноземні держави, що наочно демонструє об’їзник НКЗ УСРР № 354 “Про виявлення інвалідів колишніх солдат та родин загиблих вояків Американської Армії” від 8 серпня 1927 р.: “... інваліди, колишні солдати Американської Армії, можуть одержати відповідні страхові суми від Американського Бюро Страхування, що його було утворено на випадок смерті чи інвалідності учасників цієї війни... маючи на увазі, що у забезпеченні цих громадян зацікавлені, окрім самих цих осіб, також і органи собезу, які мають можливість зняти зі свого забезпечення таких інвалідів або родини вояків, загиблих в Американській Армії...” [16, арк. 102, 116].

В цілому всіх підопічних органів соціального забезпечення можна умовно поділити на дві категорії: 1) ті, які становили ядро соціальної опори більшовицької влади (червоноармійці, політичні робітники та бійці, комуністи, слухачі радпаршкіл, родини міліціонерів, співробітники ДПУ, родини продробітників, “персональні пенсіонери”, робітники) та 2) ті, надання допомоги яким мало формувати позитивний образ радянської влади у масовій свідомості населення (інваліди війни і праці, сліпі та глухонімі інваліди від народження, “жертви контрреволюції” та біженці, вчені) [17, с. 71].

Однак, не дивлячись на відносне соціальне розширення кола підопічних собезу протягом 1920-х рр., їхня частка залишалася просто мізерною по відношенню до загальної чисельності населення Херсонщини, і, наприклад, у 1927 р. становила всього 0,65% [18, арк. 125; 19, с. 17] (див. *Таблицю 1*), а та частка з неї, що отримувала пенсійну допомогу була ще меншою (див. *Таблицю 2*), оскільки за радянським соціальним

законодавством право на пенсійне забезпечення першопочатково мали лише інваліди перших двох, а згодом трьох груп (всього виділялося шість груп інвалідності) [25, арк. 20], при тому, що розміри пенсій часто не відповідали навіть прожитковому мінімуму [26, с. 4].

Таблиця 1.

Динаміка загальної чисельності контингенту, що перебував на обліку собезу на Херсонщині у 1920-х рр.¹

Рік	1920	1923	1925	1927	1928	1929
Загальна чисельність підопічних, що перебували на обліку собезу	5892	2592	1753	2283	2846	2565

Таблиця 2.

Динаміка співвідношення загальної чисельності контингенту собезу з тією його частиною, що мала право на пенсійне забезпечення на Херсонщині напр. 1920-х рр.²

Рік	1927	1928	1929
Всього на обліку підопічних	2283	2846	2565
З них мало право на пенсійне забезпечення	809	690	928
У відсотках	35,4%	24,2%	36,1%

До того ж, варто відзначити, що статистика чисельності підопічних собезу, особливо у “воєнно-комуністичний” період його існування, мала здебільшого перебільшений, формально-декларативний характер і не відповідала реальному стану речей (тоді перебування особи на обліку радянських органів соціального забезпечення зовсім не означало отримання нею фактичної допомоги), а за часів НЕПу існувала тенденція переведення значної частини контингенту собезу на “самозабезпечення”, тобто, спостерігалось перекидання тягаря соціального забезпечення з державної на громадську та кооперативні форми соціальної допомоги. Проте ці дані, незважаючи на свою офіційну умовність та ідеологічне нашарування, дозволяють прослідкувати загальну картину динаміки чисельності та соціального складу контингенту собезу, які залежали передусім від військово-політичної кон'юнктури та економічно-фінансових можливостей держави.

Радянська “вибіркова” модель соціального захисту була просто неспроможною надати повноцінну допомогу всім верствам населення й зовсім не мала це на меті. “Опіка” держави над громадянами практично зводилася до проблеми соціального забезпечення через надання адресних допомог окремим категоріям населення, які становили соціальну базу комуністичного режиму, та характеризувалася фіктивністю і популізмом, а проголошені більшовиками принципи тільки видавали бажане за дійсне. Радянська соціальна політика лише мала створювати ілюзію про можливість надання всебічної і повноцінної допомоги населенню та формувати позитивний образ комуністичної держави, і була нічим іншим як інструментом для утвердження юридичної чинності більшовицької влади, засобом набуття авторитету і завоювання мирним шляхом лояльного ставлення до себе та містила певний “виховний” момент.

Проте, зважаючи на низьку охоплюваність населення, не варто абсолютизувати та переоцінювати роль соціального забезпечення як чинника тоталітаризації суспільного життя радянської держави. Соціальний захист з його низькою ефективністю був скоріше допоміжним знаряддям – своєрідним додатком та доповненням до основних механізмів становлення тоталітарного режиму. Виходячи з цього, кошти на соціальне забезпечення виділялися владою винятково за залишковим принципом і зазвичай не перевищували 2 – 3 % від бюджету [27, арк. 26], що завжди становило велику проблему для органів соціального забезпечення, яку вони намагалися вирішити різними способами, у тому числі волюнтаристичними.

Волюнтаризм та прийняття волюнтаристичних рішень – часте явище при тоталітарній організації суспільства. Вони притаманні не тільки тоталітарним лідерам, але й органам влади.

Цікавим виявом волюнтаристичної соціальної політики може слугувати диференціація категорії підопічних собезу за бюджетним джерелом надходження їхнього фінансування. За рахунок державного бюджету реалізувалися виплати “персональним пенсіонерам”, які мали заслуги загальнодержавного значення, родинам комуністів, слухачів радпартшкіл та політбійців [28, арк. 17]. Натомість “менш важливі” категорії осіб фінансувалися з місцевого бюджету і в умовах нестачі коштів часто утримувалися за залишковим принципом, про що свідчить практика скорочення чи затримки їхнього пенсіонування з метою перерозподілу ресурсів на користь задоволення потреб “більш важливих” категорій [29, арк. 59].

Не менш своєрідним прикладом “... правильного використання досить обмежених кошторисних ресурсів” [30, арк. 95] була низка цілеспрямовано проведених собезом кампаній з перереєстрації, які проводилися з метою “... звуження кола державних підопічних – із тим, щоб забезпечити необхідний

¹ Складено автором на основі: 6, арк. 100, 101; 20, арк. 19 зв.; 21, арк. 48; 22, арк. 147; 18, арк. 125; 23, арк. 12; 24, арк. 110.

² Складено автором на основі: 18, арк. 125; 23, арк. 12; 24, арк. 111.

прожитковий мінімум тих, хто залишився на державному забезпеченні” та пониження інвалідів у групі для їх подальшого працевлаштування [15, арк. 154, 173]. Такі кампанії організовувалися “згори”, а їхній перебіг жорстко контролювався виконавчими органами влади. Зокрема, для “прискорення” проведення перереєстрації центр часто вдавався до практики затримки розасигнування державних кредитів на потреби соціального забезпечення Херсонської окрінспектури [31, арк. 67]. Перереєстрації мали проходити у суворому відведений термін, а ті підопічні, які не подавали своєчасно усі документи, необхідні для підтвердження права на соціальне забезпечення, автоматично знімалися з нього [32, арк. 133-134]. Зокрема, кампанія перереєстрації 1930 р. проголошувалася наступним чином: “Окрінспектура соціального забезпечення категорично пропонує всім інвалідам, які лічаються на обліку в Херсонській окрінспектурі соціального забезпечення, з’явитись на чистку інвалідів не пізніше 3/III. – 30 р. В разі неявки у зазначений термін інваліди будуть зняті з соціального забезпечення” [33, арк. 227].

Дивним є й “режим економії”, впроваджений у функціонування собезу у 1927 р. для потреб індустріалізації, який у більшовицькій теорії мав полягати “виключно у раціоналізації апарату та зменшенні адміністративно-господарських витрат” [16, арк. 60]. На практиці ж, спостерігалися скорочення пенсіонування та затримка надходження коштів. Так, за розпорядженням НКФ УСРР № 424 собез мав скоротити витрати на 10% протягом першого кварталу 1927/1928 бюджетного року. Причому зазначалося: “Доводимо до вашого відому, що обмежені кредити на заробітню платню співробітників собезу не впливають, але ж належні 10% Вами мусять бути затримані з кредитів іншого призначення” [34, арк. 120]. Тобто, йшлося про економію на утриманні контингенту органів соціального забезпечення.

Аналогічні процеси відбувалися також у секторі громадської взаємодопомоги, яку у початковий період її існування місцеві органи собезу часто вважали своїм конкурентом у галузі розподілу бюджетних коштів. Враховуючи, що відділи соціального забезпечення функціонували при місцевих органах влади, останні всіляко здійснювали жорсткий тиск на громадську форму допомоги на початку 1920-х рр. Зокрема, це виражалось у тому, що “райвиконкоми втручалися у роботу КВД і часто забирали весь зібраний фонд КВД на посилення коштів місцевого бюджету”, чинили перепони у діяльності підприємств селянської взаємодопомоги, не надаючи їм передбачених існуючим законодавством пільг [21, арк. 11, 92]. А в умовах нестачі 1925 р., коли основною турботою КВД стала підготовка до посівної кампанії, взагалі відбувалася парадоксальна ситуація. НКСЗ через НКФ переказав комітетам селянської взаємодопомоги Херсонщини 9450 карб., призначені для допомоги населенню нещасливих районів та проведення нової посівної кампанії і вимагав звітувати про їхнє використання. Однак останні запевняли, що не отримували жодних асигнувань. Як з’ясувалося, відпущені кошти потрапили до фонду окрвиконкому, котрий розподілив їх між райвиконкомом, а останні гальмували передачу асигнувань КВД і намагалися витрати їх на свої потреби [35, арк. 38, 43, 124].

Такі волюнтаристичні заходи не лише призводили до утвердження типової радянської моделі господарювання у свідомості партійних чиновників, але й у поєднанні з революційною декларативною та популістичною політикою сприяли формуванню “людини нового типу”.

“Нова людина” (“*homo soveticus*”) – з одного боку є породженням і результатом революції, з іншого – вона повинна втілювати у життя її гасла, тобто, стати знаряддям революції.

Тоталітаризм розділяє людей на три категорії: перша – це свідомо діючий авангард; друга – матеріал, що підлягає переробці; третю категорію становлять всі ті, хто приречений “вищим законом” на зникнення (у комуністичному випадку це “відмираючі класи”). Ця категорія автоматично підпадає під розряд “об’єктивних ворогів”, котрі у незалежності від реальних діянь, мають бути ліквідованими заради того, щоб історія мала повноцінне продовження [2].

З контингенту собезу до першої категорії можна віднести “персональних пенсіонерів”, комуністів, політичних робітників і політбійців, продробітників та командний склад Червоної армії. Друга категорія – всі інші підопічні собезу. Третя ж репрезентована так званою групою населення, що була позбавлена “виборчих прав” (поміщики, промисловці, куркулі, колишні офіцери, урядовці, поліцейські, жандарми, тюремні наглядачі, священники й інші “нетрудові елементи”) та не мала права на соціальну допомогу радянської держави [33, арк. 237].

Отже, отримання особою соціального забезпечення свідчило у певній мірі про її соціальний статус, політичну “благонадійність” та її лояльне ставлення до режиму і режиму до неї. Окрім того, комуністичний підхід до організації соціального забезпечення давав змогу одним верствам населення паразитувати за рахунок інших (оскільки витрати на соціальне забезпечення покривалися з державного бюджету) і неминуче призводив до атомізації суспільства, чим полегшував утвердження радянського тоталітаризму, а патерналізм “країни рад” привчав окремі категорії громадян до “годування з руки”, що спричиняло формування ментальної пасивності та сприяло появі типової “радянської людини”.

Героїка і творення культів героїв – один із спекулятивних засобів формування “нової людини”. У радянському тоталітарному суспільстві існувало чотири образи героїв: герой праці, герой-воїн, герой політичний діяч та герой-жертва (мученик) [36, с. 8], кожен з якого мав свій відповідник у середовищі підопічних радянського собезу.

Герой праці – це інвалід праці, який або “дістався у спадок” радянській державі від колишнього “гнилого буржуазного ладу”, або ж став жертвою своєї фанатичної та відданої праці у процесі відбудови промисловості на користь “соціалістичної Батьківщини”.

Герой війни – “червоний герой”, червоноармієць, який “віддає найдорожче, що у нього є – своє життя, за справу та добробут пролетарського класу” (такі формулювання є типовими для багатьох нормативно-правових актів доби “воєнного комунізму”) [6, арк. 79-80].

Герой політичний діяч – представлений особливою елітною собезівською категорією “персонального пенсіонера”. До неї відносилися особи, що мали “особливі заслуги перед революцією” [37, арк. 36]. “Персональні пенсіонери” поділялися на дві групи: “державного” та “місцевого” значення. Для присвоєння першої особа повинна була мати “особливі заслуги загальнодержавного характеру”, другу надавали “особам, які своєю радянською діяльністю на місцевому рівні суттєво сприяли зміцненню радянської влади” [38, арк. 8].

Герой-жертва – це категорія “жертви контрреволюції” у соціальному законодавстві радянської держави: “постраждали від білогвардійської армії, місцевих збройних виступів з метою захоплення влади, місцевих виступів на національному ґрунті” [6, арк. 100]. “Полегли у боротьбі з царизмом до Лютневої революції” теж входили до неї [13, арк. 7].

Тобто, політика соціального забезпечення теж у певній мірі є дотичною до процесу глоризації цих образів радянських героїв.

Естетика сили полягає у культивуванні тоталітарним режимом уславлення самого себе, переваг своєї моделі розвитку, устрою та його окремих складових: промисловості, сільського господарства, армії, соціального забезпечення, культури, які проголошуються найкращими у світі, міфологізації власних досягнень, звеличенні керівної партії та її зв'язку з народом, створенні героїчних образів [1, с. 975]. Все це є необхідним з огляду на те, що тоталітаризм, а тим паче у формі радянського комунізму, висуває претензії на універсальність, а отже й експорт, свого ладу.

Універсалізм та “експорт тоталітаризму”: тоталітарні режими функціонують на основі припущення, що їхня система з усіма її компонентами (у тому числі соціальним захистом) коли-небудь поширяться на всю земну кулю. Комуністичні ідеологи вважали, що марксизм-ленінізм має “науковий” характер, а отже, його можна застосувати скрізь [1, с. 976]. Радянський універсалізм як ідея та місія, був особливо актуальним у період “воєнного комунізму”, коли після Першої світової війни по Німеччині та Центрально-Східній Європі прокотилася хвиля революцій. Але надії не виправдалися і зовнішньополітична доктрина “експорту комунізму” з плином часу була замінена на концепцію “побудови соціалізму в одній, окремо взятій, країні”. Однак комуністи ніколи не полишали своїх сподівань і в тому чи іншому видозміненому форматі намагалися експортувати та нав'язати свою модель розвитку решті світу, що після Другої світової війни вилилося у пряму радянізацію західноукраїнських земель і створення формально опосередкованого соціалістичного табору з країн-сателітів СРСР, та в постійне радянське втручання і розпалення конфліктів в країнах Азії, Африки та Латинської Америки. Так чи інакше, але комуністи завжди прагнули розширення сфер свого впливу.

Антиплуралізм і тотальний монізм, зокрема, є породженнями універсалізму. Всі галузі суспільного життя мають бути організовані виключно і відповідно за прийнятими для тоталітарної влади зразками і канонами. У тоталітарному суспільстві немає місця різноманітності та поліваріантності всіх процесів і явищ. Існує лише єдиний вірний варіант розвитку – той, який пропонує тоталітарна влада.

Звідси випливає **нетерпіння інакомислення** – будь-яка інша модель розвитку для тоталітаристів є неприйнятною. Особливо це стосується лібералізму та демократії.

Антилібералізм та антикапіталізм. Якщо у західноєвропейських країнах виникнення системи соціального захисту як інституту було закономірним результатом розвитку капіталістичних відносин і алгоритм розвитку її моделі відбувався за віссю “від соціального страхування до соціального забезпечення” (державному соціальному забезпеченню передувало приватне або добровільне соціальне страхування) [39], то радянська влада пішла діаметрально протилежним шляхом.

Соціальне забезпечення, реалізоване через надання адресної допомоги, виявилось непосильним для радянської держави в умовах НЕПу і владна партія прийняла рішення про побудову соціального захисту на принципах соціального страхування, яке розглядалось, як і сам НЕП, як тимчасове явище і буржуазний інститут [40, с. 14-16]. Колишній народний комісар соціального забезпечення Б. Мілютін у 1927 р. писав: “Соціальне страхування, як система забезпечення має відмерти разом із кінцем перехідного періоду, причому цей процес повинен розвиватися поступово, по мірі зміни форм господарського життя країни” [5, с. 245].

Для майбутнього суспільства, збудованого на комуністичних принципах зрівняльного розподілу, більш придатним виявлялося соціальне забезпечення. Така форма соціального захисту давала змогу структурувати суспільство, підтримуючи лише ті соціальні верстви, що становили соціальну опору більшовицького режиму [40, с. 17-18]. Тому соцстрах початково організовувався саме у рамках НКЗ, оскільки вважалось, що самостійним соціальне страхування може бути лише в капіталістичних країнах, де воно виступає зброєю класової боротьби в руках пролетаріату, а в умовах “диктатури пролетаріату” непідпорядковане державним органам соціальне страхування може бути використане для боротьби проти держави трудящих. Окрім того, на думку більшовиків, організація соціального страхування у рамках державних органів собезу, мало забезпечити максимальну економію витрат [5, с. 238 – 244]. Проте на практиці це призводило лише до того, що за рахунок страхових коштів нерідко відбувалося обслуговування підопічних собезу, зокрема у частині персональних пенсій [12, арк. 57].

Визначальним принципом радянської фінансової системи соціального страхування було покладення усіх витрат із соціальних виплат на підприємств та державу без права стягнення страхових внесків з найманих працівників [40, с. 20]. У такий спосіб більшовики пропагували через соціальне страхування переваги соціалістичного законодавства над капіталістичним [5, с. 243]. При чому, показовим є намагання влади перекласти основний фінансовий тягар саме на приватні підприємства: у той час як державні вносили 5 % внесок до фонду соцстраху, приватні мали сплачувати 10 % [14, арк. 58]. Тобто, соціальне страхування

мало суто класовий зміст і являло собою ніщо інше, як пристосування соціальної політики радянської держави до нових соціально-економічних умов.

Комуністичне соціальне страхування було насамперед кон'юнктурним кроком (НЕП поглиблювала соціальну нерівність) і за аналогією із соціальним забезпеченням мало "вибірковий" характер, прагнучи до повного забезпечення у першу чергу робітників та службовців, від яких залежало відродження промисловості та які становили соціальну опору режиму, адже із самого початку після захоплення влади, увага комуністичної партії була спрямована на її утримання. Більшовики стверджували, що за "диктатури пролетаріату" соціальне страхування прямо протилежне системі соціального страхування при капіталізмі. Радянський соцстрах, за їх переконанням, був покликаний слугувати засобом для зміцнення цієї диктатури. Тому категорично наголошувалося на неможливості розгляду соціального страхування, як позакласового інституту, що поширюється на всі верстви населення. На думку комуністів, така позиція "затушовує класовий характер боротьби робітничого класу за соціалістичне страхування і виправдовує капіталістичне суспільство" [5, с. 236, 250], а отже, й ворогів радянського режиму.

Образ ворога. Жоден тоталітарний режим не може сподіватися на легітимізацію власних задумів, не вигадавши протилежного зла, яке треба побороти. Більшовики повсякчас виправдовували себе, говорячи про "хрестовий похід проти капіталізму", до якого потім додалася й "боротьба з фашизмом" [1, с. 975]. Так витворився образ зовнішнього ворога. Однак ще існувало й багато внутрішніх ворогів – "нетрудових елементів", "шкідників", "саботажників" (поміщики, промисловці, куркулі, колишні офіцери, урядовці, поліцейські, жандарми, тюремні наглядачі, священики), які, як вже зазначалось вище, не лише були позбавлені виборчих прав, але й не мали ніякого права на соціальне забезпечення від радянської країни [33, арк. 237]. Зовнішні та внутрішні вороги – зручна маніпуляція, якою можна виправдовувати всі провали та невдачі комуністичних експериментів і роздмухувати суспільну ворожнечу.

Психологія ненависті та атмосфера панічного страху. Тоталітарні режими піднімали емоційну напругу у суспільстві, розпалюючи ненависть до зовнішніх і внутрішніх "ворогів". Чесних супротивнів або шанованих опонентів не існує [1, с. 975]. У суспільстві накалювалася атмосфера панічного страху перед неминучим конфліктом з "капіталістичним світом", про що свідчить наявність у документації собезу 1920-х рр. інструкцій під грифом "таємно" з евакуації та знищення майна органів соціального захисту у випадку війни [34, арк. 25-27].

"Хамелеоноподібність" та адаптивність – сутнісна ознака, що детермінує всю природу тоталітаризму. Саму утопічну мету, зважаючи на неможливість її реалізації в умовах реальності, її конкретно-історичний стан і шляхи досягнення потрібно постійно трансформувати, час від часу змінюючи їхню інтерпретацію. Так початково вживане більшовиками для характеристики радянського ладу слово "комунізм" було замінено на "соціалізм", який у свою чергу згодом перетворився на "розвинений соціалізм". Відповідно до цього навіть змінювалася назва самої держави: УСРР з 1937 р. стала УРСР.

Свою динаміку розвитку мали не тільки доктрина та концепція будівництва комунізму, а й всі складові радянської компартійної державної системи. Соціальне забезпечення не було винятком: воно пристосовувалося владою відповідно до завдань і трансформувалося згідно потреб кожного з періодів радянської державності, історія якої у широкому контексті виглядає як почергова зміна тенденцій тоталітаризації та відносної детоталітаризації ("воєнний комунізм" – НЕП – "сталінізм" (модернізація) – "відлига" – "застій" – "перебудова"). Тобто, послаблення чи навіть зникнення окремих елементів у загальній структурі радянського тоталітарного режиму під впливом тенденції тимчасової та відносної детоталітаризації ще не є достатньою підставою щоб вважати режим не тоталітарним. Тому, на нашу думку, штучне обмеження тоталітаризму в українській історії виключно добою "сталінізму" є методологічно невиправданим.

(Закінчення статті у 46 випуску збірника)

Джерела та література

1. Дейвіс Н. Європа: історія / Н. Дейвіс. – К.: Основи, 2012. – 1464 с.
2. Гутнер Г. Ханна Арентс о тоталитаризме [Електронний ресурс] / Г. Гутнер. – Режим доступу: <http://www.proza.ru/diary/natalian/2015-05-12>
3. Шарпаций В.Г. Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР (1921 – 1929 рр.) [Електронний ресурс] / В.Г. Шарпаций. – Режим доступу: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/3_2004/articles/stat117.html
4. Шарпаций В.Г. Особливості функціонування системи соціального забезпечення в РСФРР та УСРР 1920-х років: порівняльний аналіз / В.Г. Шарпаций // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – Вип. 13. – С. 250 – 260.
5. Мельничук О.А. Роль і місце соціального страхування 1920 – 30-х рр. у більшовицькій доктрині суспільного розвитку / О.А. Мельничук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип. 12. – С. 235 – 257.
6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 1. – 115 арк.
7. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення сімей червоноармійців, "жертв контрреволюції" та біженців в Україні (1919 – 1922 рр.): історичний аспект [Електронний ресурс] / В.Г. Шарпаций. – Режим доступу: <http://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=449093>
8. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 23. – 12 арк.
9. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 54. – 50 арк.
10. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 41. – 50 арк.
11. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 62. – 105 арк.
12. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 78. – 162 арк.
13. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 53. – 76 арк.
14. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 39. – 265 арк.
15. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 35. – 333 арк.

16. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 173. – 121 арк.
17. Твердовський А.Ю. Соціальне забезпечення як чинник формування тоталітарної моделі організації життя в радянській Україні 1920-х рр. / А.Ю. Твердовський // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції у 2-х частинах (м. Суми, 24 – 25 березня 2016 р.). – Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. – Ч. 1. – С. 69 – 73.
18. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 159. – 149 арк.
19. Население по семейному состоянию, полу, возрасту и народности. Таблица VI // Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Семейное состояние. Место рождения и продолжительность проживания. Увечные и психически больные. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1933. – Т. XLVII. – С. 17.
20. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 63. – 45 арк.
21. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 23. – 140 арк.
22. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 65. – 167 арк.
23. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 268. – 224 арк.
24. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 524. – 111 арк.
25. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 1. – 26 арк.
26. Херсонский рынок // Червоний селянин – 1925. – № 99. – С. 4.
27. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 25. – 42 арк.
28. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 6. – 38 арк.
29. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 34. – 65 арк.
30. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 52. – 213 арк.
31. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 64. – 235 арк.
32. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 30. – 397 арк.
33. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 531. – 362 арк.
34. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 2. Спр. 1. – 139 арк.
35. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 83. – 162 арк.
36. Бахтаров А.В. Sacrum і profanum у просторі “радянського тоталітаризму” / А.В. Бахтаров // Наукові праці Чорноморського державного університету. Серія: Філологія. Літературознавство. – 2013. – Вип. 212. – С. 6 – 10.
37. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 51. – 131 арк.
38. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 622. – 20 арк.
39. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні [Електронний ресурс] / Н.Б. Болотіна. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/450-pravo-sotsalnogo-zahistu-bolotna-nb.html>
40. Мельничук О.А. Діяльність органів соціального страхування в Україні у 20 – 30-х рр. XX ст.: Автореф. дис... доктора іст. наук / О.А. Мельничук. – К., 2010. – 41 с.

Tverdovskiy A. Yu. The Soviet policy of social security in the context of the formation of the totalitarian state and society in the 1920s. (based on the materials of state archives of Kherson region)

The article analyzes the basic directions and aspects of the policy of the Bolsheviks in the sphere of social maintenance of population, which are regarded by means of the author's methodology of level-componential analysis in the section of formation of the structure of the Soviet totalitarian regime in the period of its formation in the 1920s. A number of sources of funds of the State Archives of Kherson region (DAHO), on the basis of which the problem is highlighted, are introduced into the scientific use.

Key words: social security, social insurance, social mutual assistance, Invalid cooperation, “military communism”, NEP, totalitarianism, methodology of level-componential analysis.

Твердовский А. Ю. Советская политика социального обеспечения населения в контексте становления тоталитарного государства и общества в 1920-х гг. (по материалам госархива Херсонской области)

В статье анализируются основные направления и аспекты политики большевиков в сфере социального обеспечения населения, которые рассматриваются с помощью авторской методологии уровне-компонентного анализа в срезе формирования структуры советского тоталитарного режима в период его становления в 1920-х гг. В научный оборот впервые вводится ряд источников из фондов Государственного архива Херсонской области (ГАХО), на основании которых освещается данная проблема.

Ключевые слова: социальное обеспечение, социальное страхование, общественная взаимопомощь, инвалидная кооперация, “военный коммунизм”, НЭП, тоталитаризм, методология уровне-компонентного анализа.